

CUMHURİYET ÜNİVERSİTESİ
İLAHİYAT FAKÜLTESİ

ULUSLARARASI ■ ■
HZ. ÖMER
S E M P O Z Y U M U

1. Cilt

CUMHURİYET ÜNİVERSİTESİ
İLAHİYAT FAKÜLTESİ

Uluslararası Hz. Ömer Sempozyumu

ISBN
978-605-4561-00-0

Editör
Prof. Dr. Ali AKSU

Redaksiyon
Arş. Gör. Maruf ÇAKIR
Arş. Gör. Alper AY

Baskı
Cumhuriyet Üniversitesi Rektörlük Matbaası

Kapak ve İç Düzen
Cumhuriyet Üniversitesi Rektörlük Matbaası

Dağıtım
Cumhuriyet Üniversitesi
İlahiyat Fakültesi

Sivas/2018

CUMHURİYET ÜNİVERSİTESİ
İLAHİYAT FAKÜLTESİ

ULUSLARARASI ■■
HZ. ÖMER
S E M P O Z Y U M U

Editör
Ali AKSU

1. Cilt

SİVAS/2018

ONUR KURULU

İsmet YILMAZ

Davut GÜL

Sami AYDIN

Prof. Dr. Alım YILDIZ

Recep Şükrü BALKAN

Milli Eğitim Bakanı

Sivas Valisi

Sivas Belediye Başkanı

Cumhuriyet Üniversitesi Rektörü

Sivas Müftüsü

DÜZENLEME KURULU

Prof. Dr. Ali AKSU

Prof. Dr. Ünal KILIÇ

Prof. Dr. Yusuf DOĞAN

Doç. Dr. Mehmet TIRAŞCI

Doç. Dr. Yusuf YILDIRIM

Arş. Gör. Sena KAPLAN

Arş. Gör. Maruf ÇAKIR

Arş. Gör. Alper AY

Arş. Gör. Sema TOMBUL

Arş. Gör. Salime Bera KEMİKLİ

BİLİM KURULU

Prof. Dr. Abdullah KAHRAMAN

Prof. Dr. Adem APAK

Prof. Dr. Adnan DEMİRCAN

Prof. Dr. Ahmet ÖNKAL

Prof. Dr. Ali ÇELİK

Prof. Dr. Bayram Ali ÇETİNKAYA

Prof. Dr. Bünyamin ERUL

Prof. Dr. Cemal AĞIRMAN

Prof. Dr. Galip YAVUZ

Prof. Dr. Hasan KESKİN

Prof. Dr. Hüseyin YILMAZ

Prof. Dr. İbrahim SARIÇAM

Prof. Dr. Kadir ÖZKÖSE

Prof. Dr. Kasım ŞULUL

Prof. Dr. M. Mahfuz SÖYLEMEZ

Prof. Dr. Mehmet Ali KAPAR

Prof. Dr. Mehmet Bahaüddin VAROL

Prof. Dr. Mehmet ÖZDEMİR

Prof. Dr. Mehmet Salih ARI

Prof. Dr. Metin BOZKUŞ

Prof. Dr. Metin İZETİ

Prof. Dr. Mustafa Doğan KARACOŞKUN

Prof. Dr. Mustafa FAYDA

Prof. Dr. Numan ARUÇ

Prof. Dr. Ömer Faruk YAVUZ

Prof. Dr. Ramazan ALTINTAŞ

Prof. Dr. Rıza SAVAŞ

Prof. Dr. Sabri ERTURHAN

Prof. Dr. Sayed Kazem TABATABEİ

Prof. Dr. Seyfettin ERŞAHİN

Prof. Dr. Şefaeddin SEVERCAN

Doç. Dr. Ali AVCU

Doç. Dr. Ali Osman KURT

Doç. Dr. Dursun Ali AYKIT

Marmara Üniversitesi

Uludağ Üniversitesi

İstanbul Üniversitesi

Necmettin Erbakan Üniversitesi

Osmangazi Üniversitesi

İstanbul Üniversitesi

Ankara Üniversitesi

Cumhuriyet Üniversitesi

Marmara Üniversitesi

Cumhuriyet Üniversitesi

Cumhuriyet Üniversitesi

Ankara Üniversitesi

Cumhuriyet Üniversitesi

Harran Üniversitesi

Yakın Doğu Üniversitesi

Necmettin Erbakan Üniversitesi

Aksaray Üniversitesi

Ankara Yıldırım Beyazıt Üniversitesi

Yüzüncü Yıl Üniversitesi

Cumhuriyet Üniversitesi

Makedonya

Kilis 7 Aralık Üniversitesi

Marmara Üniversitesi

Makedonya Bilimler ve Sanatlar Akademisi

Cumhuriyet Üniversitesi

Necmettin Erbakan Üniversitesi

Dokuz Eylül Üniversitesi

Cumhuriyet Üniversitesi

Meşhed Üniversitesi İran

Ankara Üniversitesi

Erciyes Üniversitesi

Cumhuriyet Üniversitesi

Sosyal Bilimler Üniversitesi

Cumhuriyet Üniversitesi

Doç. Dr. Ömer ASLAN
Dr. Abdulhalim b. Sallah
Dr. Bakır MURZARAIMOV
Dr. Tarık Abdulcelil
Öğr. Gör. Abdurrahman Hasan Ahmad
Öğr. Gör. Ahmad Said
Öğr. Gör. Safaa Sawsak
Öğr. Gör. Salman Mallayahi

Cumhuriyet Üniversitesi
Malezya İslam Üniversitesi
Kırgızistan
Mısır
Cumhuriyet Üniversitesi
Cumhuriyet Üniversitesi
Cumhuriyet Üniversitesi

KATILIMCI LİSTESİ

Prof. Dr. Abdullah KAHRAMAN
Prof. Dr. Adem APAK
Prof. Dr. Adnan DEMİRCAN
Prof. Dr. Ahmet ÖNKAL
Prof. Dr. Ali AKSU
Prof. Dr. Alim YILDIZ
Prof. Dr. Cemal AĞIRMAN
Prof. Dr. Hayri ERTEN
Prof. Dr. İsrail BALCI
Prof. Dr. Kadir ÖZKÖSE
Prof. Dr. Levent ÖZTÜRK
Prof. Dr. Mehmet AZİMLİ
Prof. Dr. Mehmet Salih ARI
Prof. Dr. Metin BOZKUŞ
Prof. Dr. Metin ÖZDEMİR
Prof. Dr. Metin YILMAZ
Prof. Dr. M. Haneî PALABIYIK
Prof. Dr. Mustafa FAYDA
Prof. Dr. Mustafa KILIÇ
Prof. Dr. Naci ASLAN
Prof. Dr. Ömer Faruk YAVUZ
Prof. Dr. Özcan HİDİR
Prof. Dr. Recep TOPARLI
Prof. Dr. Rıza SAVAŞ
Prof. Dr. Sabri ERTURHAN
Prof. Dr. Salih ÇİFT
Prof. Dr. Selim ÖZARSLAN
Prof. Dr. Şamil DAĞCI
Prof. Dr. Ünal KILIÇ
Prof. Dr. Yusuf DOĞAN
Doç. Dr. Ahmet GÜZEL
Doç. Dr. Bedia KOÇAKOĞLU
Doç. Dr. Cahit KÜLEKÇİ
Doç. Dr. Hanifi ŞAHİN
Doç. Dr. İbrahim YILMAZ
Doç. Dr. İhsan ARSLAN
Doç. Dr. İsmail PIRLANTA
Doç. Dr. Kenan AYAR
Doç. Dr. Mehmet AKBAŞ
Doç. Dr. Muharrem ÖNDER
Doç. Dr. Mustafa ÖZKAN
Doç. Dr. Ömer ASLAN
Doç. Dr. Ömer ÖZPINAR
Doç. Dr. Şaban ÖZ

Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi
Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi
İstanbul Üniversitesi İlahiyat Fakültesi
Necmettin Erbakan Üni. İlahiyat Fakültesi
Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi
Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi
Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi
Necmettin Erbakan Üni. İlahiyat Fakültesi
Ondokuz Mayıs Üniversitesi İlahiyat Fakültesi
Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi
Sakarya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi
Hitit Üniversitesi İlahiyat Fakültesi
Yüzüncü Yıl Üniversitesi İlahiyat Fakültesi
Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi
Ankara Yıldırım Beyazıt Üni. İslami İlimler Fak.
Ondokuz Mayıs Üniversitesi İlahiyat Fakültesi
Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi
Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi
Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi
Çukurova Üniversitesi İlahiyat Fakültesi
Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi
İst. Sabahattin Zaim Üni. İslami İlimler Fak.
Cumhuriyet Üniversitesi Edebiyat Fakültesi
Dokuz Eylül Üniversitesi İlahiyat Fakültesi
Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi
Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi
Fırat Üniversitesi İlahiyat Fakültesi
Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi
Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi
Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi
Necmettin Erbakan Üni. Edebiyat Fakültesi
Akdeniz Üniversitesi Edebiyat Fakültesi
İnönü Üniversitesi İlahiyat Fakültesi
Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi
Nevşehir Hacı Bektaş Veli Üni. İlahiyat Fak.
Recep Tayyip Erdoğan Üni. İlahiyat Fakültesi
Bozok Üniversitesi İlahiyat Fakültesi
Ondokuz Mayıs Üniversitesi İlahiyat Fakültesi
Mardin Artuklu Üniversitesi Edebiyat Fakültesi
Yalova Üniversitesi İslami İlimler Fakültesi
Ankara Yıldırım Beyazıt Üni. İslami İlimler Fak.
Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi
Necmettin Erbakan Üni. İlahiyat Fakültesi
Kahramanmaraş Sütçü İmam Üni. İlahiyat Fak.

Dr. Öğr. Üyesi Abdulhalim OFLAZ
Dr. Öğr. Üyesi Abdurrahman DEMİRCİ
Dr. Öğr. Üyesi Adem ÇİFTÇİ
Dr. Öğr. Üyesi Ahmet EKŞİ
Dr. Öğr. Üyesi Ali KARAKAŞ
Dr. Öğr. Üyesi Arif ATALAY
Dr. Öğr. Üyesi Ayhan HIRA
Dr. Öğr. Üyesi Eid Fathi Abdellatif Abdelaziz
Dr. Öğr. Üyesi Fatih OĞUZAY
Dr. Öğr. Üyesi Feyza Betül KÖSE
Dr. Öğr. Üyesi Gökhan ATMACA
Dr. Öğr. Üyesi Hafel ALYOUNES
Dr. Öğr. Üyesi Halit ÇİL
Dr. Öğr. Üyesi Hasan TÜRKMEN
Dr. Öğr. Üyesi Hatice ACAR ÇINAR
Dr. Öğr. Üyesi İskender ŞAHİN
Dr. Öğr. Üyesi İsmet EŞMELİ
Dr. Öğr. Üyesi Mahmut KELPETİN
Dr. Öğr. Üyesi Mehmet GÖKTAŞ
Dr. Öğr. Üyesi Mehmet ŞİMŞİR
Dr. Öğr. Üyesi Mehmet Zülfi CENNET
Dr. Öğr. Üyesi Muammer BAYRAKTUTAR
Dr. Öğr. Üyesi Mustafa GÖREGEN
Dr. Öğr. Üyesi Mustafa KIRANATLIOĞLU
Dr. Öğr. Üyesi Mustafa Necati BARIŞ
Dr. Öğr. Üyesi Mustafa SAFA
Dr. Öğr. Üyesi Nadir KARAKUŞ
Dr. Öğr. Üyesi Nurullah YAZAR
Dr. Öğr. Üyesi Osman AYDINLI
Dr. Öğr. Üyesi Ömer SABUNCU
Dr. Öğr. Üyesi Ramazan ÖNAL
Dr. Öğr. Üyesi Sezay BEKDEMİR
Dr. Öğr. Üyesi Sezgin GÜÇLÜAY
Dr. Öğr. Üyesi Tahsin KOÇYİĞİT
Dr. Öğr. Üyesi Tecelli KARASU
Dr. Öğr. Üyesi Tuğrul TEZCAN
Dr. Öğr. Üyesi Vehbi ÜNAL
Dr. Öğr. Üyesi Yılmaz ÇELİK
Dr. Öğr. Üyesi Yusuf EŞİT
Dr. Öğr. Üyesi Yüksel GÖZTEPE
Dr. Öğr. Üyesi Zekiye SÖNMEZ
Dr. Mehmet Nur AKDOĞAN
Dr. Musab HAMOD
Öğr. Gör. Cuma KARAN
Arş. Gör. Dr. Fuat İSTEMİ
Arş. Gör. Halil İbrahim YILMAZ
Arş. Gör. Korkut DİNDİ
Arş. Gör. Mahmut OLGAC
Arş. Gör. Osman AYDIN
Arş. Gör. Ramazan ÖGTEM
Arş. Gör. Sema TOMBUL
Arş. Gör. Vahdettin YAĞMUR
Fatma ŞİMŞEK

Iğdır Üniversitesi İlahiyat Fakültesi
Mardin Artuklu Üniversitesi İslami İlimler Fak.
Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi
Kocaeli Üniversitesi İlahiyat Fakültesi
Mardin Artuklu Üniversitesi İslami İlimler Fak.
Osmaniye Korkut Ata Üniversitesi İlahiyat Fak.
Kafkas Üniversitesi İlahiyat Fakültesi
Bayburt Üniversitesi İlahiyat Fakültesi
Çanakkale Onsekiz Mart Üni. İlahiyat Fak.
Kahramanmaraş Sütçü İmam Üni. İlahiyat Fak.
Sakarya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi
Nevşehir Hacı Bektaş Veli Üni. İlahiyat Fak.
Kahramanmaraş Sütçü İmam Üni. İlahiyat Fak.
Ömer Halisdemir Üni. İslami İlimler Fak.
Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi
İzmir Katip Çelebi Üni. İslami İlimler Fakültesi
Pamukkale Üniversitesi İlahiyat Fakültesi
Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi
Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi
Necmettin Erbakan Üni. Eğitim Fakültesi
Bingöl Üniversitesi İlahiyat Fakültesi
Gaziosmanpaşa Üniversitesi İlahiyat Fakültesi
Karabük Üniversitesi İlahiyat Fakültesi
Ömer Halisdemir Üni. İslami İlimler Fakültesi
Bozok Üniversitesi İlahiyat Fakültesi
Ağrı İbrahim Çeçen Üni. İslami İlimler Fakültesi
Hitit Üniversitesi İlahiyat Fakültesi
Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi
Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi
Harran Üniversitesi İlahiyat Fakültesi
Erzincan Üniversitesi İlahiyat Fakültesi
Ağrı İbrahim Çeçen Üni. İslami İlimler Fakültesi
Fırat Üni. İnsani ve Sosyal Bilimler Fakültesi
Dokuz Eylül Üniversitesi İlahiyat Fakültesi
Muş Alparslan Üni. İslami İlimler Fakültesi
Karabük Üniversitesi İlahiyat Fakültesi
Cumhuriyet Üniversitesi Edebiyat Fakültesi
Ömer Halisdemir Üni. İslami İlimler Fakültesi
Muş Alparslan Üni. İslami İlimler Fakültesi
Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi
Afyon Kocatepe Üni. İslami İlimler Fakültesi
Diyanet İşleri Bşk. Din İşleri Yüksek Kurulu
Sinop Üniversitesi İlahiyat Fakültesi
Karadeniz Teknik Üni. İlahiyat Fakültesi
Dicle Üniversitesi İlahiyat Fakültesi
Sakarya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi
Ağrı İbrahim Çeçen Üni. İslami İlimler Fakültesi
İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi
Hitit Üniversitesi İlahiyat Fakültesi
Bülent Ecevit Üniversitesi İlahiyat Fakültesi
Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi
Bitlis Eren Üniversitesi İslami İlimler Fakültesi

İÇİNDEKİLER

Takdim	
Prof. Dr. Ali Aksu	11
Sunuş	
Prof. Dr. Alim Yıldız	13
Protokol Konuşmaları	
Prof. Dr. Ali Aksu	15
Prof. Dr. Yusuf Doğan	17
Prof. Dr. Alim Yıldız	19
Sami Aydın	21
Açılış Konferansı / Hz. Ömer	
Prof. Dr. Mustafa Fayda	23
Hz. Ömer'in İslam Öncesi Hayatı	
Arş. Gör. Korkut Dindi	45
Hz. Peygamber Döneminde Hz. Ömer	
Prof. Dr. Ali Aksu	57
Hz. Ebu Bekir'in Hilafeti Zamanında Hz. Ömer	
Prof. Dr. Muhammet Hanefi Palabıyık	71
İlk Dönem Siyer Merviyâtında Hz. Ömer Profilleri	
Doç. Dr. Şaban Öz	85
Hz. Ömer'in Müslüman Olmasını Geciktiren Sebepler ve Müslüman Olmasıyla İlgili Nakledilen Rivayetlerin Değerlendirilmesi	
Dr. Öğr. Üyesi Ramazan Önal	121
Hz. Ömer'in Müslüman Olmasıyla İlgili Mütearız Rivayetlerin Hadis Metodolojisi Açısından Değerlendirilmesi	
Arş. Gör. Fuat İstemi	137
İslam Tarih Yazıcılığının Sorunları ve İmkanları Bağlamında Hz. Ömer'in Müslüman Oluşu ile İlgili Rivayetler	
Arş. Gör. Mahmut Olgaç	153

Hadîs ve Tarih Kaynaklarındaki Hz. Ömer'in Hicretiyle İlgili Rivayetlerin Tahlili Doç. Dr. Ömer Özpınar	195
Devlet Adamlarına Örneklik Teşkil Etmesi Yönüyle Siyasetnâmelerde Hz. Ömer Dr. Öğr. Üyesi Nurullah Yazar	219
Halife Ömer'in Liderlik ve Yönetim Anlayışı Dr. Öğr. Üyesi Halit Çil	235
Hz. Ömer Döneminde Diplomasi Prof. Dr. İsrail Balcı	255
Hz. Ömer Dönemi Kurumsallaşma Faaliyetleri Dr. Öğr. Üyesi Ömer Sabuncu	277
Evveliyâtı Ömer - İlk Defa Hz. Ömer Tarafından Yapılan Dini ve Sosyal İcraatlar Prof. Dr. Mustafa Kılıç	293
Hz. Ömer Dönemi İç Güvenliğin Teminine Yönelik Kurumsallaşma Teşebbüsleri Prof. Dr. Metin Yılmaz	305
Hz. Ömer Döneminde Adli Teşkilat Dr. Öğr. Üyesi Mustafa Necati Barış	331
Hz. Ömer'in Devlet Yönetiminde Sosyal Hizmet Uygulamaları Dr. Öğr. Üyesi Yılmaz Çelik	353
Hz. Ömer Dönemi Recm Uygulamaları Prof. Dr. Mehmet Azimli	375
Hz. Ömer Döneminde Mâli Sistem Dr. Öğr. Üyesi Mahmut Kelpetin	381
Hz. Ömer Dönemi ve Öncesi Dîvân Teşkilatı Konusundaki Gelişmeler ya da Hz. Ömer Dönemi Dîvân Teşkilatı; Tecdid mi? İthal mı? Dr. Öğr. Üyesi Mehmet Şimşir	391
Hz. Ömer ve Şûrâ Anlayışı Dr. Öğr. Üyesi Tuğrul Tezcan	405
Hz. Ömer Dönemi Fetihleri Doç. Dr. Mehmet Akbaş	421

Hz. Ömer Dönemi Irak Fetihleri Dr. Öğr. Üyesi Mahmut Kelpetin	463
Hz. Ömer Döneminde Müslümanların Mısır'ı Fethi Prof. Dr. Âdem Apak	475
Hz. Ömer Döneminde (13-23/634-644) Anadolu Fetihlerine Giden Yolda El-Cezire Futuhâtı Öğr. Gör. Cuma Karan	501
Kaysâriyye'nin (Caesarea Maritima/Caesarea Palestinae) Fethi Arş. Gör. Halil İbrahim Yılmaz – Prof. Dr. Levent Öztürk	515
Hz. Ömer Döneminde Kudüs'ün Müslümanlar Tarafından Fethi Dr. Öğr. Üyesi Mustafa Göregen	523
Hz. Ömer Döneminde Askeri Teşkilat Doç. Dr. İsmail Pırlanta	533

DEVLET ADAMLARINA ÖRNEKLİK TEŞKİL ETMESİ YÖNÜYLE SİYASETNÂMELERDE HZ. ÖMER

Nurullah YAZAR*

ÖZET

Siyasetnâme türü eserler, genel itibarıyla, hükümdarlara siyaset sanatının inceliklerine dair tavsiyeler içerirler. İlâveten deneyime dayalı devlet idaresi ile yöneticilerin görevlerinin tanımlanması ve sınırlarının belirlenmesini amaçlamaları hasebiyle, yazıldıkları dönemin pratik ahlakını da yansıtır. Bu yönüyle de bir anlamda idareciler için kaleme alınmış el kitaplarına benzerler. Siyasetnâme tür eserlerin ana başlıkları arasında devlet yönetimi, yönetim esnasında dikkat edilmesi gereken hususlar, yöneticide olması gereken vasıflar, devlet görevlilerinin tayininde dikkat edilmesi gereken özellikler sıralanabilir. Devrin siyaset anlayışını gözlemleyebileceğimiz siyasetnâme türü eserler incelendiğinde bazı isimlerin bir takım kavramlarla özdeşleştirildiği ve o kavramlar açıklanırken örnekliklerine sıklıkla başvurulduğu görülmektedir. Bu isimlerden birisi de İslam Tarihi'nin en geniş fetihlerini gerçekleştirmesine rağmen "fatih" unvanı yerine, idarede ön plana çıkardığı hususlar nedeniyle, haklı bir şekilde, "adil" unvanıyla vasıflandırılan Hz. Ömer'dir. Adaletle verdiği önem, asabiyet yerine liyakat temelli bir yönetim anlayışına sahip olması, halk ile ilişkiler ve memurların denetlenmesi gibi özellikleriyle Hz. Ömer, birçok hükümdar ve idareciye örnek gösterilmiştir.

Biz de bu çalışmamızda, siyasetnâme türü eserlerde Hz. Ömer'in hangi özellikleriyle ön plana çıkarıldığını, hayatından hangi kesitlerin nakledildiğini ve hangi bağlamda değerlendirildiği ortaya koyup siyasetnâmeler üzerinden bir Hz. Ömer okuması yapmaya çalışacağız. Özellikle siyasetnâme geleneğinin başlıca yapıtları olan Abdülhamid el-Katib (ö. 132/750)'in *Ahdü Mervân*, İbnü'l-Mukaffa (ö. 142/759)'nın *İslam Siyaset Üslubu*, Maverdî (ö. 450/1058)'nin *Ahkâmü's-Sultâniye*, Yusuf Has Hacib (ö. 470/1077)'in *Kutadgu Bilig*, Nizâmülmülk (ö. 485/1092)'ün *Siyasetnâme*, Gazzâlî (ö. 505/1111)'nin *Nasûhatü'l-Mülûk*, Turtuşî (ö. 520/1126)'nin *Siraci'l-Mülûk*, Sühreverdî (ö. 563/1168)'nin *Nehcü's-*

* Yrd. Doç. Dr., Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi İslam Tarihi Ana Bilim Dalı Öğretim Üyesi.

sûlûk fî siyâseti'l-mülûk adlı eseri olmak üzere İslam dünyasının farklı coğrafyalarından ve farklı altyapılarından gelen isimler tarafından değişik zaman dilimlerinde kaleme alınan görüşlere mukayeseli bir şekilde yer vermeye çalışacağız.

GİRİŞ

İslam siyaset düşüncesinde iktidar, aslolan insanların mutluluğunu, onların huzur ve güven içerisinde hayatlarını idame etmelerini, dinlerini özgürce yaşamalarını sağlamak için bir araçtır. Bu bağlamda idareciye son derece büyük sorumluluklar yüklenmektedir. Yönetici üzerine aldığı sorumluluğu, ana hatlarıyla adalet, istişare, liyakat, emanet ve meşruiyet ilkeleri çerçevesinde gerçekleştirmelidir.

İslam medeniyetinde devlet yönetimini konu alan geniş bir külliyat kaleme alınmıştır. Bu tür eserlere, devlet başkanlarına tavsiyeler içerirlerse “*nasîhatü'l-mülûk*”, “*âdâbü'l-mülûk*”, “*tuhfetü'l-mülûk*”, “*ahlâku'l-mülûk*” veya “*enîsü'l-mülûk*”; vezir, emîr veya diğer devlet adamlarına öğüt vermek için yazıldıysalar “*nasîhatü'l-vüzerâ*”, “*tuhfetü'l-vüzerâ*” veya “*mir'âtü'l-vüzerâ*” başlıkları konulmuştur. Genel olarak siyasetnâme adı verilen bu eserler, siyaset sanatının inceliklerine dair tavsiyeler içerirken, aynı zamanda deneyime dayalı devlet idaresi ile yöneticilerin görevlerinin tanımlanması ve sınırlarının belirlenmesini amaçlamaları hasebiyle yazıldıkları dönemin pratik ahlakını da yansıtır. Bu yönüyle de bir anlamda idareciler için kaleme alınmış el kitaplarına benzerler. Bu tür eserlerde başlıca devlet yönetimine, yönetim esnasında dikkat edilmesi gereken hususlara, yöneticide olması gereken vasıflara değinilmiştir. Siyasetnâme türü eserlerde, verilen tavsiyenin önemi vurgulandıktan sonra, açıklama örneklerle zenginleştirilir. Bu örnekler Kur'an-ı Kerim ayetleri, Hz. Muhammed'in hadisleri, halife ve hükümdarların hayatı, eski İran geleneği, Hind, Çin ve Yunan kültürü, filozofların sözleri ve âlimlerin öğütlerinden seçilir.

Siyasetnâmelerde öne çıkarılan unsurlar ve kullanılan örnekler yazıldıkları ortam ve müellifin durumuna göre değişiklikler göstermektedir. Örneğin, bir devlet adamı olan Nizâmülmülk'ün eserinde öne çıkarılan boyut siyasal örneklerdir ve uygulanabilir olan öğütlenmiştir. Bununla birlikte Endülüslü maliki fakih ve muhaddis Turtûşî, öğütlerini dinî unsurlarla temellendirmiştir. Gazzâlî ise, siyaset anlayışını ideal olan üzerine inşa etmiştir.

Konumuza geçmeden önce belirtmek istediğimiz bir husus da, siyasetnâmeler bağlamında Hz. Ömer'i ele alırken yer verdiğimiz örneklerin tarihi gerçekliktir. Esasen, Abbâsîler döneminde kurulan Bağdat'ta ayağı incinen koyunun hesabının Hz. Ömer'den sorulması gibi bazı örneklerin gerçekliği

imkânsızdır. Bununla birlikte burada yapmak istediğimiz örneklerin tenkidi değil, Hz. Ömer'in hangi özelliklerinin yöneticilere örnek gösterildiğidir. Bu bağlamda, Hz. Ömer'e ait olduğu kaydedilen sözlerin veya Hz. Ömer'e atfedilen olayların sıhhati çalışmamızın kapsamı dışında kalmaktadır.

1. Hz. Ömer ve Yönetici Tanımı

Siyasetnâmelerde, idarecilerde olması gereken hasletler, üzerinde tek tek durulup açıklanmıştır. Sahip olunan her olumlu hasletin hükümdara katacakları veya olumsuz bir özelliğin ortaya çıkaracağı sıkıntılara değinilmekte ve sahip olunan görüş örneklerle desteklenmektedir. Bununla birlikte genel bir hükümdar tanımı da yapılmaktadır. Örneğin Turtûşî, bir sultanda bulunması gereken güzel hasletleri Muaviye b. Ebû Süfyan ve Sâ'saa b. Sühân arasında geçen bir diyalog üzerinden Hz. Ömer'i örnek göstererek anlatmıştır. Buna göre Muaviye'nin kendisinden Hz. Ömer'i anlatmasını isteyen Sâ'saa b. Sühân onun idareciliğini *"Ömer yönettiklerini iyi tanır. Hüküm verdiği zaman adil davranır. Kibirli değildir. Özü kabul eder, kendisine ulaşmak isteyenlere kapılarını açar, doğruyu araştırır, zayıfa dost olur, güçlüyü kayırmaz, çevresindekilere zulmetmezdi."*⁷⁸⁹ sözleriyle özetler. İbn Abdırabbih de Hz. Aişe'nin ağzından Hz. Ömer'i, iyi ve kalıcı kararlar veren, işleri her yönüyle hesaplayan bir isim olarak tanımlar.⁷⁹⁰

Turtûşî, hükümdarın sahip olması gereken özelliklere dair Hz. Ömer'in bir idarecide dört özelliğin olması gerektiğini, bunlardan herhangi birinin eksik olması durumunda idarenin sağlıklı olmayacağını söylediğini belirtmiştir. Hz. Ömer'e göre idarecinin kanuna uygun yollardan mal toplamaya gücü yetmelidir. Aynı zamanda o topladığı meblağı doğru yerde kullanmalıdır. Tebaasına zorbalığa varmayan bir sertlikle muamele etmeli ve de gevşek ve laubali olmadan esneklik göstermelidir.⁷⁹¹

Yöneten-yönetilen ilişkisini hem pragmatik hem de ahlakî açıdan ele alarak Fars yönetim sanatı ile İslam ahlakını birleştiren İbn Kuteybe, halkın cismi-ni yönetmek ile kalplerinde yer etmeyi birbirinden ayırmıştır. Halkın kalbinde yer etmek isteyen hükümdar, adil halife Hz. Ömer gibi hastaları ziyaret etmeli, cenazelerine katılmalı, kapısını onlara açmalı, onların işleriyle meşgul olmalıdır. Çünkü hükümdar da halktan biridir, sadece Allah onun yükünü en ağır yük yapmıştır.⁷⁹²

⁷⁸⁹ Turtûşî, Ebû Bekr ibn Ebi Rendeke Muhammed b. Velid b. Muhammed, 520/1126, *Sirâcu'l-Mülûk: Siyaset ahlakı ve ilkelerine dair*, haz. Said Aykut, İnsan Yayınları, İstanbul 2011, s. 169.

⁷⁹⁰ İbn Abdırabbih, *Hükümdar ve Siyaset Kitabı*, trc. Erkan Avşar, Bordo Siyah Klasik Yayınlar, İstanbul 2004, s. 88.

⁷⁹¹ Turtûşî, s. 192.

⁷⁹² Black, Antony, *Siyasal İslam Düşüncesi Tarihi*, çev. Sevda Çalışkan & Hamit Çalışkan, Dost Kitabevi Yayınları, Ankara 2010, s. 93.

İyi hükümdar ile kötü hükümdar arasındaki ayrım Hz. Ömer'in Muğîre b. Şu'be'yi Kûfe'ye vali tayin ettikten sonra söylediği *"Ey Muğîre, iyiler sendan ezâ gelmeyeceğine emin olsun. Kötüler senden korksun."*⁷⁹³ ifadeleriyle, hükmetmenin ne almana geldiği de *"Bu yönetim işi ancak zafiyet ve gevşemeye dönüşmeyen bir esneklik, öfkeye dönüşmeyen bir kuvvetle mümkündür."*⁷⁹⁴ sözüyle açıklanır. Yine Hz. Ömer iyi yöneticiyi, istenildiğinde veren, cehalet karşısında hikmet sahibi olan, sohbet edildiğinde güzel muamelede bulunan ve çevresindeki insanlara iyi davranan kişi olarak tanımlar.⁷⁹⁵

Hz. Ömer yöneticileri dört kısma ayırır. Birinci kısım, hem nefesine hem hizmetindekilere sıkıntı verir. İkinci kısım, Allah yolunda cihad edenler gibidir ve Allah'ın rahmetine layıktır. Üçüncü kısım, zaafları yalnız kendi nefesine sıkıntı verir, ama çalışanlarına müsamaha gösterir. Bazı hatalarından emin olamaz. Dördüncü kısım çalışanlarına zorluk çıkarır ama kendi nefesine sıkıntı vermez. Hz. Ömer dördüncü grubu haşinlik yapan çobana benzetmiştir.⁷⁹⁶

Yöneticilerin bazıları ne kendine ne de idaresi altındakilere sıkıntı verir. Bir kısım yönetici hem kendisini hem de çalışanlarını yanlış düşürür. Yönetim hususunda sürekli Allah'tan yardım isteyen Hz. Ömer *"Ey rabbim, sen bilirsin ki, bir dava için huzuruma gelen hasımlardan haklı olanın hakkını almaya gayret sarf ederim ve bu konuda zerre kadar taviz vermem. Sen de beni muvaffak et"* diye dua ederdi.⁷⁹⁷

2. Kurumların İdaresi

2.1. Beytü'l-Mâl'in Yönetimi

Hükümdarın beytü'l-mâl hususunda nasıl bir yöntem takip edeceğine dair tavsiyeler iki ana başlık altında verilir. Birincisi Tavaifü'l-mülûk, Hint, Çin, Sind ve bazı Hristiyan kralların benimsediği yöntemdir. Diğeri ise Hz. Peygamber, Hulefâ-yi Râşidîn, Hz. Hasan ve Ömer b. Abdülaziz'in uygulamalarıdır. İkinci yönetime dair Hz. Ömer döneminde gerçekleşen bir olay örnek verilir. Buna göre Irak bölgesinde gerçekleştirilen fetihlerden elde edilen ganimetler Hz. Ömer'in huzuruna getirilmiştir. Beytü'l-mâl sorumlusu ganimetin beytü'l-mâl'e koyulup koyulmayacağını sorunca Hz. Ömer olumsuz cevap vererek, bir an önce taksim edilmesini ister. Ardından da mallar mescide götürülür. Ertesi gün Hz. Ömer, yanındaki kıymetli metallere bakarak ağlar. Bu du-

⁷⁹³ Turtûşî, s. 179.

⁷⁹⁴ Turtûşî, s. 188.

⁷⁹⁵ Turtûşî, s. 264.

⁷⁹⁶ Şeyzeri, Ebü'n-Necîp Celâleddin, Nehcü's-Sülûk fî Siyâseti'l-Mülûk, Arapçadan çev. Nahîfî Mehmed Emin Efendi, haz. Ensar Köse, Büyüyenay Yayınları, İstanbul 2013, s. 294.

⁷⁹⁷ Şeyzerî, s. 295.

ruma şahit olan Abbas ve Abdurrahman, Hz. Ömer'e hüznünün sebebinin sorunca o, "..., Allah'a and olsun ki şu gördüklerin bir kavimde çoğaldıkça aralarında daha çok pay edilmesi gerekir." demiştir. Ardından da kibleye dönerek "Allah'ım! ben ansızın düşürülenlerden olmak istemiyorum. Bu tehlikeden sana sığınırım. Çünkü ben senin "Biz onları bilmedikleri yerden yavaş yavaş azaba yaklaştıracakız." dediğini işittim." demiştir.⁷⁹⁸

Siyasetnâmelerde beytü'l-mâl'den harcamaların nasıl yapılacağı hususunda da örneklik Hz. Ömer'dir. Hz. Ömer, Allah'ın malı kabul ettiği beytü'l-mâl hususunda kendisini yetim birinin velisine benzeterek "İhtiyacım yoksa hiç dokunmadım, almadım, eğer ihtiyacım varsa gerektiği kadar güzellikle yedim." demiştir. Yine Hz. Ömer "Size Allah'ın malından helal kılınanı haber vereceğim. Bana Allah'ın malından iki türlü helal kılınmıştır, biri kışlık için, diğeri yaz sıcağı, hacetme ve umre yapmam için. Benim ve ailemin günlük azığı, Kureysli olup ne çok fakir nede çok zengin denecek düzeyde orta halli birinin günlük yiyeceği kadardır. Sonra ben Müslümanlar arasında herhangi biriyim. Onların başına gelen benim de başıma gelir." demiştir. Ayrıca Hz. Ömer'in yiyecek fiyatlarının artması sebebiyle arpa yediği, cübbesinin on ki yaması olduğu, elde edilen bütün değerli eşyaları beytü'l-mâl'e kaydettiği, ziyafetlerden çekindiği, dünya malına meyleden Müslümanları eleştirdiği, Müslümanların mallarını yemeyi karnına ateş doldurmaya benzettiği aktarılır.⁷⁹⁹ Hz. Ömer'in beytü'l-mâl hususundaki hassasiyetini göstermek için hac esnasında harcadığı on sekiz dinar için ne kadar hayıflandığı aktarılır.⁸⁰⁰

Hz. Ömer, âmil tayin ettiğinde ihtiyaç duyduklarında hayvanlarını ve silahlarını satmalarını, Müslümanların beytü'l-mâl'ine dokunmamalarını ve Allah'a niyazda bulunmalarını istemiştir.⁸⁰¹

2.2. Divânlar

Divânlar ve erzak dağıtımı hususunda icraatlarından en fazla bahsedilen isim Hz. Ömer'dir.⁸⁰² Turtûşî, divânları ilk kuran ve maaş bağlayan kişi olarak Hz. Ömer'i kaydeder. Hz. Ömer'in yönetim anlayışında İslam'a ilk girenlerin önceliği vardı. Bu anlayışını "Ben, Resûlullah'a karşı savaşanları Resûlullah'ın yanında savaşanlarla bir tutmam." diyerek temellendirir.⁸⁰³ Bu bağlamda Hz. Ömer gelirlerin tahsisi için toplumu beş gruba ayırmıştır:

⁷⁹⁸ Kalem, 68/44

⁷⁹⁹ Turtûşî, s. 381-386.

⁸⁰⁰ Turtûşî, s. 384.

⁸⁰¹ Gazzâlî, s. 57.

⁸⁰² Turtûşî, s. 389-395.

⁸⁰³ Turtûşî, s. 389.

1. Bedir Savaşı'na katılan muhacirler
2. Bedir Savaşı'na katılan ensar
3. Mekke'nin fethinden önce hicret edenler
4. Mekke'nin fethinden sonra Müslüman olanlar
5. Önceki grupların dışında kalıp Hz. Peygamber'in son günlerinde Müslüman olanlar⁸⁰⁴

Hz. Ömer erzak dağıtanlara da belirli miktarlarda maaş bağlamıştır. Onun maaş bağlama hususunda gözettiği kriter sütten kesilmeydi. Annesinin sütüyle beslenen bebeklere maaş vermezdi. Bir gece ağlayan bir bebek görünce annesine niçin emzirmediğini sorar. Kadının emzirirse maaş bağlanmayacağını söylemesi üzerine uygulamayı değiştirerek doğan her çocuk için yüz dirhem maaş bağlamaya başlamıştır.⁸⁰⁵

3. İdarecide Olması Gereken Özellikler

3.1. Adalet

İslam siyaset düşüncesinde üzerinde en fazla durulan ve siyasetnâme türü eserlerde değişmeyen belki de tek nokta, adaletin tesisinin iktidarın sürdürülebilmesi için zorunlu olduğudur. Adalet, ordu ve toplumun selameti, iyiliğin de mihenk taşıdır.⁸⁰⁶ İktidar sahipleri mevki, gelir seviyesi, neseb gibi özellikleri dolayısıyla kimseye ayrıcalık göstermemeli ve imtiyaz vermemelidir. Herkese eşit mesafede olmalı ve adalet ile hükmetmelidir.⁸⁰⁷ Bir hükümdar sahip olduklarının kendisine Allah katından bir lütuf ve ihsan olduğunun bilincinde olmalı ve ona göre hareket etmelidir.⁸⁰⁸ Eğer nimetin kadr u kıymeti bilinmezse, Allah nimetini kulundan alır.⁸⁰⁹ Adil yönetici, tebasını zulüm ve fesattan sakındırandır.⁸¹⁰

Devletin payidar olmasını sağlayacak ana etmen adalettir. Çünkü adalet, iyilik ve itaati doğurur. Ülfet peyda olur. Ayrıca adalet, diğer güzel hasletlerin gelişmesini sağlar.⁸¹¹ Otoritenin devamını sağlayan ve yöneticiler tarafından gözetilmesi gereken en önemli şart adalettir. Neticede adalet mülkün temeli, devletin varlığını sürdürmesinin en temel etkeni ve tüm devletlerin varoluşunun asıl sebebidir. Esasen Allah da önce adaleti emretmiştir.⁸¹²

⁸⁰⁴ İbn Cemâa, Bedreddin, *Adl'e Boyun Eğmek*, trc. Özgür Kavak, Klasik Yayınları, İstanbul 2010, s. 72.

⁸⁰⁵ Turtûşî, s. 390.

⁸⁰⁶ Nizâmülmülk, Ebu Ali Kıvamüddin Hasan b. Ali b. İshak et-Tusî, *Siyasetnâme*, çev. Mehmet Taha Ayar, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2009, s. 64.

⁸⁰⁷ Gazzâlî, s. 88.

⁸⁰⁸ Gazzâlî, s. 8-9.

⁸⁰⁹ Gazzâlî, s. 1.

⁸¹⁰ Gazzâlî, s. 56.

⁸¹¹ Sühreverdî, s. 50.

⁸¹² Turtûşî, s. 147-148.

Adaletin önemi vurgulanırken, kanaatimizce az olmakla birlikte, “adil” halifeden örneklerle de yer verilmiştir. Hükümdarlara adaletin önemi anlatılırken Hz. Ömer örnek gösterilmiş ve onun “*Fırat nehri kenarında bir kuzu kayboldu yarın hesap gününde ondan mesul olmaktan korkarım.*” sözü hatırlatılmıştır.⁸¹³

Nizâmülmülk’ün eserinde aktardığı rivayete göre, Hz. Ömer vefat etmeden önce oğlu Abdullah kendisini bir daha ne zaman göreceğini sorar. Ancak babasının ahirette cevabını beğenmez. Bunun üzerine Hz. Ömer, oğluna vefatının ardından üç gün içerisinde kendisini rüyasında göreceğini söyler. Bunla birlikte Abdullah babasını ancak vefatının üzerinden on iki yıl geçtikten sonra görür. Yaşanan gecikmenin sorulması üzerine Hz. Ömer oğluna “*Sevgili oğlum, Bağdat civarında harap olmuş bir köprü vardı, memurlar onarımını ihmal etmişler, bir koyunun ayağı da oradaki bir deliğe denk gelmiş ve kırılmış. Şu ana kadar onun hesabını vermekle meşguldüm.*” diye cevap verir.⁸¹⁴

Adaletin önemine dair aktarılan bir başka rivayette, Hz. Ömer’in vefatının ardından ailesi ve oğlu Abdullah, Allah’a yalvararak Hz. Ömer’i rüyalarında görmek isterler. Abdullah, babasını ancak on iki sene sonra yüz yirmi dört bin peygamberle birlikte görür. Babasından bir saat kalmasını isteyince Hz. Ömer “*Ey ciğer köşem oğlum, duracak vaktim yok. Hz. Peygamber bütün peygamberleri topladı, hesap yerine gideceğiz, bana şefaât edecekler. Bu şefaâtle Allah’ın beni affedeceğini umuyorum.*” dedi. Abdullah’ın geçen senelerde ne halde olmasını sorması üzerine Hz. Ömer “*Allah’ın sorgusu altındaydım. Allah bende bütün halkın hesabını aldı. En sonunda bana “Şam’da bir köprü vardı. Bir yeri delinmişti ve yaşlı bir kadının geçişinin ayakları buraya takılıp kırıldı. Neden o köprüyü tamir ettirmedin, köprüyü tamir ettirsen keçinin ayakları zarar görmezdi.”* dedi. Ben de “*Ya Rab, ben Medine’deydim, o köprüden haberim yoktu.*” dedim. O zaman Allah-u Teâlâ da “*Ya Ömer, dünyada üstesinden gelebileceğin kadar işle uğraşsaydın.*” deyince cevap veremedim. *Bu yüzden peygamberler bana şefaât etmeye geldiler.*” dediği kaydedilir. Bu rivayetin ardından Amasî hükümdarlara Hz. Ömer gibi bir halifenin hali buysa, her gün binlerce fakire ve garibe zulmeden zalimlerin hali nasıl olur diye sorar.⁸¹⁵

Turtûşî de adaletin önemine dair örnekler verirken Hz. Ömer ve oğlu Asım arasında geçen bir diyaloga yer verir. Onun aktardığı rivayete göre, Hz. Ömer oğluna zekât memurluğu teklif eder. Asım ise bu görevi reddeder ve Hz. Peygamber’den işittiği şu hadisi aktarır: “*Kıyamet koptuğunda Allah yönetim işle-*

⁸¹³ Şeyzerî, s. 292.

⁸¹⁴ Nizâmülmülk, s. 16.

⁸¹⁵ Amasî, Abdüsselâm, *Tuhfetü'l-Ümerâ ve Minhâtü'l-Vüzerâ Siyaset Ahlâkı*, haz. A. Mevhibe Coşar, Büyüyenay Yayınları, İstanbul 2012, s. 109-110.

rinde görevli olanın cehennem köprüsünden atılmasını emreder. Sonra köprüünün hareket geçmesini ferman eder. O fışkırıyla adamın tüm kemikleri yerinden oynar. Sonra yine rabbın emriyle kemikler toplanıp eski haline getirilir ve mesul kişi hesaba çekilir. Eğer rabbe itaat etmişse onu elinden tutar, rahmetini iki kat verir. Eğer rabbe isyan etmişse, köprüyü parçalar, dibine varışı yetmiş son bahar süren cehennem ateşine yuvarlar.” Hz. Ömer, bu sözleri daha önce duymadığı söyleyerek şaşkınlığını ifade eder. Yaşananlara şahit olanlardan Selman “Vallahi Ey Ömer, alevler içinde bir vadiye yetmiş sonbahar!” deyince Hz. Ömer “Biz Allah’a aidiz ve biz O’na döneceğiz.” der ve “Bu kadar ağır mesuliyetiyle kim yüklenir bu vazifeyi?” diye ekler. Selman, Hz. Ömer’in bu sözüne “Allah’ın şerefsiz kıldığı, yüzünü yere sürttüğü kimseler” diye cevap verir.⁸¹⁶

Turtûşî, adaletle hükmeden idarecinin rahatlığını da Hz. Ömer üzerinden açıklar. Aktardığı rivayete göre, Hürmüzân, Hz. Ömer’in huzuruna girdiğinde ne kapıcı ne de mabeyinci görür. Hz. Ömer’in mescitte olduğunu öğrenince doğrudan oraya gider. Halife’nin çakıl taşlarını kendisine yastık yaparak rahatça uyuduğunu görünce bu durumu adaletle hükmetmesi dolayısıyla duyduğu rahatlığa bağlar.⁸¹⁷ Bir diğer rivayette de Bizans imparatoru Hz. Ömer’in nasıl biri olduğunu ve yaşam tarzını öğrenmek için bir elçi gönderir. Elçi Medine’ye gelince meliklerinin nerede olduğunu sorar. Medineliler melikleri olmadığını, emirleri olduğunu ve şehrin dışında olduğunu söylerler. Hz. Ömer’i arayan elçi onu Medine’nin dışında toprak üstünde, güneşin altında uyurken bulur ve onun bu durumundan çok etkilenir. Bu rahatlığı adaletle hükmetmesine bağlar ve eğer elçi olmasaydı İslam dinini kabul edeceğini söyler.⁸¹⁸

Gazzâlî’nin yer verdiği bir kayda göre, halifeliği sırasında Hz. Ömer geceleri Medine sokaklarını dolaşarak kontrol ederdi. Bunun sebebi sokakta bırakılmış bir koyunun ve bağının dahi kıyamet gününde kendisinden sorulacağından korkmasıdır.⁸¹⁹ Hz. Ömer, Amr b. As’a gönderdiği mektubunda da “Emir aldığın kimselerin sana nasıl davranmasını istiyorsan sen de yönettiklerine öyle davran.” demiştir.⁸²⁰

Hükümdar, kendi fiillerinden sorumlu olduğu gibi, idaresi altındaki devlet memurlarının icraatlarının adalete uygun olup olmamasından da sorumludur. Hz. Ömer, valisi Ebû Musa el-Eş’ârî’ye bu konuyla alakalı bir mektup yazarak “Valilerin hayırlısı, halkın kendisi sayesinde mutlu yaşadığı validir. En kötüsü de, halkın kendisi yüzünden sıkıntıda olduğu validir. Senin emrin altındakiler sana ba-

⁸¹⁶ Turtûşî, s. 112.

⁸¹⁷ Turtûşî, s. 151

⁸¹⁸ Gazzâlî, s. 13

⁸¹⁹ Gazzâlî, s. 13

⁸²⁰ Turtûşî, 328.

kıp senin yaptıklarını yaparlar. Senin misalin; merayı yeşil görerek çokça yiyen ve semiren bir hayvana benzer. Bu semirme, hayvanın ölümüne sebep olur, çünkü insanlar semirdiğinde onu kesip yerler."⁸²¹ demiştir. Gazzâlî, Hz. Ömer'in adalet hususundaki hassasiyeti sebebiyle uyguladığı hadd cezasının oğlunun ölümüne sebep olduğunu kaydeder.⁸²²

Hz. Ömer'in adalete verdiği önem farklı eserlerde Zeyd b. Eslem'in anlattığı bir olay üzerinden aktarılır. Buna göre Hz. Ömer'le Zeyd b. Eslem bir gece Medine sokaklarında gezerlerken şehrin dışında taşlardan örülü, yıkılmak üzere olan bir duvarın dibinde ateş yandığını görürler. Gece yarısı ateş yakarının kim olduğunu merak eden Hz. Ömer, Zeyd'e gidip durumu anlamaları gerektiğini söyler. İkili duvarın yanına gittiklerinde yaşlı bir kadının ateşe bir kap koyduğunu, yanında iki yavrucağın toprağa kıvrılmış uyuduklarını görürler. Kadının, "*Hakk Teâlâ hakkımı kendisi tıka basa yiyip bizi aç bî-ilaç koyan Ömer'den alıvere!*" demesi üzerine Hz. Ömer'in dizlerinin bağı çözülür. Hz. Ömer, Zeyd'e "*Bu kadın hakkın huzurunda cümle âlem namına beni itham ediyor, sen buracıkta kal da kadının yanına varıp meselesi neymiş bir öğreneyim.*" der. Hz. Ömer kadının yanına gidince "*Ey kadın, gecenin bir yarısında çölün ortasında ne pişiriyorsun?*" diye sorar. Hz. Ömer'i tanımayan kadın hikâyesini anlatarak kendisinin fakir olduğunu, insanlardan utandığı için şehrin dışına çıktığını, yavrularının karnını doyuracak bir şeyi olmadığını, ateşin üstündekinin sadece su olduğunu, böylelikle çocuklarını avuttuğunu söyler. Duydukları karşısında çok üzülen Hz. Ömer, "*Ömer'e bunca beddua edip onu Allah'a havale etmekte yerden göğe kadar hakkın var.*" der. Ardından da geri geleceğini söyleyerek ayrılmamasını ister.

Zeyd'in yanına gelen Hz. Ömer, yaşananları anlatır. Eve dönen Hz. Ömer, iki küfe alarak kadının yanına doğru yola çıkar. Küfelerden birini almak isteyen Zeyd'e olumsuz cevap vererek "*Eğer bu gece şu küfeleri sen sırtlarsan yarın hesap gününde Ömer'in günah yükünü kim sırtlasın!*" der. Kadının yanına dönen Hz. Ömer, kendi elleriyle yemek yapıp kadın ve çocukların karnını doyurdu. Ardından da bu aileyi Medine'deki evlerine götürdü. Kadın evine girince Hz. Ömer sırtındaki küfeleri yere indirip kadına "*Büyüklik sende kalsın, bundan böyle Ömer'i Allah'a havale etme! Çünkü Ömer'in Hakkın azap ve azarına takati yoktur. Hem Ömer gaybı nereden bilsin de halkın ne hallerde olduğundan haberdar olsun. Şu getirdiğimi yiyiverin, bittiği zaman tekrar vermem için beni haberdar kılasın!*" dedi.⁸²³

⁸²¹ Amâsî, s. 101.

⁸²² Gazzâlî, s. 57.

⁸²³ Nizâmülmülk, s. 210-212. Farklı bir rivayet için bkz. Gazzâlî, s. 58; Amâsî, s. 89-91; Şeyzerî, s. 115-116.

Hz. Ömer bir gün hutbede yaptığı işlerin adaletin tesisine yönelik olduğunu ifade etmek için Hz. Peygamber döneminde insanların iyiliklerini-kötülüklerini vahiyle bildiklerini, Hz. Peygamber sonrasında ise insanların niyetlerine baktıklarını ve zihinlerde olanı en iyi Allah'ın bileceğini, bu sebeple kimsenin haksızlık yapmaması gerektiğini söylemiştir.⁸²⁴

Abdurrahman b. Avf da Hz. Ömer'le yaşadığı bir anekdotu aktarmıştır. Buna göre Hz. Ömer bir gece Abdurrahman b. Avf'ı da yanına alarak Medine'nin girişinde konaklamış olan bir kafilenin mallarına zarar gelmesin diye bütün gece nöbet beklemiştir.⁸²⁵ Bir diğer rivayette de, Hz. Ömer'in toplumun işlerini doğrudan tetkik etmek istemesinden dolayı Medine'nin dış mahallerine kadar gidip kontrol ettiği aktarılır. Hz. Ömer zayıfların kendisinin yanına gelelemeyeceğini, onlarla yüz yüze görüşmesi gerektiğine inanırdı.⁸²⁶

Hükümdarın adaletle hükmetmesine dair bir rivayete göre Hz. Ömer, Şam ziyareti sırasında etrafı dolaşp halkın durumundan haberdar olduktan sonra, Humus'a gelerek şehirdeki fakirlerin ve çalışamayanların listesini ister. Kendisine getirilen listenin ilk sırasında Said b. Ömer ismini görür. Said'in kim olduğunu sorunca, şehrin valisi olduğunu öğrenir. Duruma şaşırان Hz. Ömer'e Humus halkı onun aldığı maaşın tamamını fakirlere dağıttığını anlatır. Bunu öğrenen Hz. Ömer son derece duygulanır ve zarurî ihtiyaçlarını karşılaması için Said'e bin dinar verilmesini emreder.

Vali Said, parayı alınca evine döner. Hanımı vakitsiz gelmesine anlam veremez ve "Mü'minlerin emiri size kızdığı için mi eve döndünüz?" diye sorar. Said ise "Hayır, hayır değil, yalnız ben dünyadan kaçıyorum, dünya bana geldi, bu yüzden eve döndüm." diyerek cevap verir. Hanımının paranın nereye sarf edileceğini kendisine bırakması üzerine Said, elindeki bin dinarı ertesi gün şehre gelen İslam birliğine dağıtır. Eşinin zarurî ihtiyaçlar için bir miktar ayırmamasını hatırlatması üzerine de "Allah bizleri yaratmış, doğru yolu bildirmiştir. Kabre dünyalık olarak götüreceğimiz tek şey kefenlerimizdir." cevabını verir.⁸²⁷

Bir gün Hz. Ömer'in telaş içerisinde koşuşturduğunu görenler acelesinin sebebini sordular. Hz. Ömer, beytü'l-mâl'den kaçan bir koyunu aradığını söyler. Bir koyun için bu kadar telaşlanmasına hayret edenlere "Bir oğlak kaybolursa Allah benden hesabını sorarken bir koyun için koşuşturmamda ne var?" demiştir.⁸²⁸

⁸²⁴ Gazzâlî, s. 59.

⁸²⁵ Gazzâlî, s. 57.

⁸²⁶ Gazzâlî, s. 57.

⁸²⁷ Gazzâlî, Mülkün Sultanlarına... Nasihatü'l-Mülûk, çev. Osman Şekerci, Büyüyenay Yayınları, İstanbul 2016, s. 122-123.

⁸²⁸ Amâsî, s. 56.

3.2. İstişare

Yönetimin olmazsa olmazlarından birisi istişare mekanizmasının sağlıklı bir şekilde işletilmesidir. İstişare, yönetimin sacayaklarından ve devletin dayanaklarından birisidir.⁸²⁹ İslam âlimlerine göre hükümdar her ne kadar konulara vakıf olsa da, akıl akıldan üstündür sözünden hareketle hüküm vereceği konu hakkında âlimlere ve salihlere danışmalı ve onlardan öğüt almayı eksik etmemelidir. Neticede ne kadar çok kişiye danışılırsa o kadar isabetli karar verilir. Hükümdar istişareden imtina etmemeli veya bu konuda çekingen davranmamalıdır. İdareci, ilim sahiplerine danışmadan hiçbir iş hakkında hüküm vermemeli, âlimlerle istişare yaptıktan sonra son kararını vermelidir.⁸³⁰

Turtûşî, istişarenin önemini açıkladıktan sonra Hz. Ömer'in *"Tek kişinin görüşü zayıf bir ipe benzer. İki kişi iç içe geçmiş iki ip, üç kişi kopması mümkün olmayacak sağlam bir ip yumağıdır."*⁸³¹ ve *"Benim kusurlarımı düzeltmeme yardım eden kimseye Allah merhamet etsin."*⁸³² sözleriyle konunun önemi vurgulamıştır.

3.3. Feraset

Siyasetnâmelerde üzerinde durulan hususlardan birisi de idarecinin akıllı olması ve aldanmaması gerektiğidir. Hz. Ömer bu hususta kendisini kimseyi kandırmayan ve en kurnaz kişiler tarafından dahi kandırılmayan birisi olarak tanımlar. Muğîre b. Şu'be de Hz. Ömer'i, aldatmayı düşünmeyecek kadar faziletli, aldatılamayacak kadar da akıllı olarak tanımlar.⁸³³

3.4. Şefkat

İdarecilerde olması gereken hususlardan birisi de şefkat ve merhamettir. İdareciler, dinin ahkâmını yerine getirerek halkın tamamını memnun etmeye çalışmalıdır.⁸³⁴ Şefkat, fıtrî bir erdemdir ve hükümdarlık bu huyla ahlaklanmayı gerektirir. Çünkü şefkat, bütün yönetilenleri korumayı, fakirlere karşı şefkatli, zayıflara karşı merhametli ve cömert olmayı, tebaaya karşı zulüm ve eziyetleri engellemeyi gerektirir. Bu konunun izahında kullanılan örnek şahsiyetlerden birisi de Hz. Ömer'dir. Rivayete göre Hz. Ömer, Şam'ın bazı şehirlerine vali tayin etmek için bir adamla görüştüğü sırada yanlarına gelen küçük bir çocuğu kucağına alıp öper. Bunu gören adam, şaşkınlığını ifade ederek kendisinin üç çocuğu olduğunu ve hiçbirini kucağına alıp öpmediğini söyler. Bunun

⁸²⁹ Seâlibî, Ebû Mansur, *Hükümdarlık Sanatı (Âdâbu'l-Mulûk)*, çev. Sait Aykut, İnsan Yayınları, İstanbul 1997, s. 97.

⁸³⁰ Turtûşî, s. 151.

⁸³¹ Turtûşî, s. 236. Benzer bir söz için bkz. Seâlibî, s. 97.

⁸³² Turtûşî, s. 237.

⁸³³ Turtûşî, s. 208.

⁸³⁴ Gazzâlî, s. 40-41.

üzerine Hz. Ömer *“Ey Adam! Sen madem ki evladına acımaz ve şefkat göstermezmişsin, diğer insanlara da merhamet ve şefkatin yoktur.”* diyerek, bu şahsı vali tayin etmekten vazgeçer. Ardından da *“Kendi evindeki zayıflara merhameti olmayan kimselerin bir vilayete vali olması doğru ve uygun değildir.”* Sözüünü ilave eder.⁸³⁵

3.5. Sabır

Siyasetnâmelerde idarecide olması gerekli diye bahsedilen vasıflardan birisi de devleti ilgilendiren konularda acele edilmemesidir. Sultan bir konuda hüküm verirken acele davranmamalıdır. Esasen acelecilik güçlülüğün değil zayıflığın bir emaresidir.⁸³⁶ Sabır, tüm güzel huyların en iyisi, zaferin ve ganimetin sebebi olarak kabul edilir. Hayra sabırla ulaşılır.⁸³⁷ Turtûşî, Abdülhamid el-Katib’den rivayetle Hz. Ömer’in *“Eğer şükür ve sabır iki binek olsaydı, hangisine bineceğim diye hiç aldırılmazdım.”*⁸³⁸ dediğini kaydeder. Yine Hz. Ömer’in *“Elden gideni hatırlayarak gözyaşlarını habire arttırmayın.”* dediği ifade edilir.⁸³⁹

3.6. Ulaşılabilirlik

Halk ile arasına sınır koyan veya duvar ören hükümdarlar, halkın içerisinde bulunduğu durumdan bihaber olacakları için sorunlara çözüm üretemeyeceklerdir. Ayrıca halk ile iletişim kanallarının kapalı olmasından istifade eden memurlar topluma zulmetmekten geri durmayacaktır. Halkın hükümdara kolay erişebilmesi hükümdara ülkenin bütün sorunlarından haberdar olma yolunu açarken, memurların da işlerinde özenli olmalarını sağlayacaktır.⁸⁴⁰ Bu konuya dair Hz. Ömer, idareciye ulaşmaktaki zorluğun devleti yıkıma sürükleyeceğini, bilakis halkın idareciye kolaylıkla erişmesinin devlet memurlarına önemli bir mesaj olduğunu belirtir. Halkın hükümdara kolaylıkla meramını anlattığını gören memurlar topluma zorluk çıkarmaz ve muayyen vergi dışında bir şey alamazlar.”⁸⁴¹

3.7. Kanaatkârlık

Hükümdara verilen tavsiyelerden birisi de kanaatkârlıktır. Hükümdar arzularının esiri olmamalıdır. Kanaatsiz adalet olmaz. Konu açıklanırken Hz. Ömer’in bir salihle diyalogu aktarılır. Buna göre Hz. Ömer, Müslümanlardan birine davranışları hakkında ne duyduğunu sorar. O kişi, iki ekme yediğini

⁸³⁵ Şeyzerî, s. 114-115.

⁸³⁶ Nizâmülmülk, s. 195.

⁸³⁷ Turtûşî, s. 283.

⁸³⁸ Turtûşî, s. 288.

⁸³⁹ Turtûşî, s. 297.

⁸⁴⁰ Gazzâlî, s. 85.

⁸⁴¹ Nizâmülmülk, s. 79.

ve biri gece, biri de gündüz için iki farklı elbise giydiğini duyduğunu söyleyin-
ce Hz. Ömer, bir daha her ikisini de yapmayacağına dair yemin eder.⁸⁴²

3.8. Affetme

Affetmek hükümdarlara yakışan üstün vasıflardan birisidir. Bu konuya dair Hz. Ömer *“Suçluyu cezalandırabilecek güçteyken affetmenin fazileti, öfkeliyken adaletli davranmanın fazileti gibidir. Suçluyu ıslah etmeye gücü yeten kişinin, onu cezalandırması çok çirkindir.”* demiştir.⁸⁴³

3.9. Hükümdarın Etrafındakiler Hakkında Bilgi Toplaması

Câhız’a göre, hükümdarda olması gereken vasıflardan birisi de, etrafındakilerin amaçlarını ve iç yüzlerini bilmesidir. Hükümdar devlet adamlarının başına hususî, halka da umumî hafiye koymalıdır. Bu tavsiyesinin ardından Hz. Ömer’i örnek verir ve onun uzakta ki memur ve raiyyesinin durumunu aynı döşekte aynı yastıkta uyuduğu kişiyi bildiği gibi bildiğini ifade eder. Hz. Ömer, hangi bölgeye bir komutan veya vali göndermişse mutlaka peşinden yanından ayrılmayacak bir de casus göndermiştir. Doğu’daki ve Batı’dakilerin yaptıkları sabah, akşam onun kulağına gelirdi.⁸⁴⁴

3.10. Müslüman Olmayana Görev Verilmemesi

Nizâmülmülk’e göre devlet kademelerinde görev alanlar din ve soy bakımından asil olmalıdırlar. Aksi takdirde toplum mutlu edilemeyeceği gibi, devlet gelirleri de boşa sarf edilir. Ona göre, Hanefî veya Şafîî ve Horasan kökenli olmayanlara devlet kademelerinde görev verilmemelidir. Bu fikrini temellendirirken de Hz. Ömer’i örnek verir. Nizâmülmülk’ün aktardığı rivayete göre, Hz. Ömer, Mescid-i Nebevî’de iken Ebû Musa el-Eş’arî, herkesin çok beğendi bir hatla kaleme alınmış bir yazı getirir. Hat, Hz. Ömer’in de dikkatini çeker ve yazının sahibinin yanına gelmesini ister. Ebû Musa el-Eş’arî’nin hattı kaleme alan kâtibinin Hristiyan olduğu için mescide gelemeyeceğini söylemesi üzerine Hz. Ömer, Ebû Musa’ya çok şiddetli bir tokat atar ve *“Meğer Hakk Teâlâ’nın ‘Ey inananlar! Yahudi ve Hristiyanları dost edinmeyin. Onlar birbirlerinin dostlarıdır.’⁸⁴⁵ ayetini işitmiş değil misin?”* der. Ebû Musa derhal kâtibini azleder, Hz. Ömer de onun makamına dönmesine izin verir.⁸⁴⁶

⁸⁴² Gazzâlî, s. 24.

⁸⁴³ Şeyzerî, s. 45

⁸⁴⁴ Câhız, Ebû Osman, *Saray Âdâbı Kitâbü’t-Tâc fî Ahlâkî’l-Mülûk*, çev. Ali Benli, Klasik, İstanbul 2015, s. 88

⁸⁴⁵ Mâide, 5/51

⁸⁴⁶ Nizâmülmülk, s. 237-238.

Konuya dair bir diğer örnekte, Sa'd b. Ebû Vakkas'ın görevli olduğu dönemde Bağdat'ın Sevad bölgesinde, Vâsıt ve Basra yöresi ile Hûzistân kapılarına kadar olan bölgede görevli Yahudi bir âmil görev yapar. Bölge halkı Hz. Ömer'e mektup yazarak âmilden şikâyetçi olur ve halifeden Müslüman bir âmilin tayinini ister. Hz. Ömer mektubu okur okumaz *"Yeryüzü sathında kellesi hâlâ gövdesi üzerinde diye şükretmeyen bir Yahudi düşünün!"* der ve Sa'd b. Ebû Vakkas'a mezkûr âmili derhal azletmesini emreder. Sa'd b. Ebû Vakkas, mektup eline ulaşır ulaşmaz, Yahudi âmil ile birlikte bölgedeki bütün Müslüman âmilleri Kûfe'de bir araya toplar. İncelemelerin ardından âmillik görevini Yahudi'den daha iyi yapacak kimseyi bulamaz. Hiç kimse vergi toplama konusuna onun kadar hâkim değildi. Aynı şekilde hiç kimse imaret hususunda Yahudi'deki birikime sahip değildi.

Müslüman âmillerin yetersizliği karşısında çözüm üretemeyen Sa'd, Yahudi'yi görevinin başına gönderdikten sonra Hz. Ömer'e bir mektup yazarak *"Emrinize boynum kıldan incedir. Yahudi'yi buraya emrederek bir meclis kurdum. Arap ve Acem'den tüm âmilleri topladım. Arapların Acemlerin işine vâkıf olanına rastlamadım. Acemlerden de bu iş için kifayet sahibi birini bulamadım. İşlerde bir aksama meydana gelmemesi ve gelirât kesilmesin diye ben de mecburen Yahudi'yi işinin başına yolladım."* der. Sa'd'ın mektubuna sinirlenen Hz. Ömer *"Şu hale bakın! Sa'd sözümün üstüne söz söylüyor!"* diyerek aynı mektubun başına, *"Yahudi öldü!"* yazar ve geri gönderir. Hz. Ömer'in bu ifadesi görevi neden bir başkasına tevdi etmedin anlamına geliyordu. Sa'd, Hz. Ömer'in mektubunu eline alır almaz Yahudi'yi çağırarak Hz. Ömer'in kendisini azarlamasına karşılık veremeyeceğini söyleyerek Yahudi'yi azletti. Ardından da görevi Müslüman bir âmile verdi. Bir yıl sonra, Müslüman âmil, işini son derece mükemmel yaptığından halkın memnuniyeti kazandı. Bunun üzerine Sa'd b. Ebû Vakkas *"Biz o Yahudi'nin vazîfesi ve erdemini onca mübalağa ile dillendirmemize rağmen Emirülmü'mînin Ömer'in yüceliğine bakın ki bize sadece iki kelime ile cevap vererek azaptan kurtardı."*⁸⁴⁷ demiştir.

4. Hükümdarın Huzurundan Ayrılma Usulleri

Saray adabını kaleme alan Câhız'a göre, hükümdar esneme, eline yelpaze alma, uzanma veya yaslanma gibi yorgunluğunu ifade edecek bir hareket yaptığında huzurunda bulunanların ortamdaki ayrılmaları gerekir. Her hükümdarın yorgunluğunu ifade etmek için kendine has bir ifade şekli mevcuttur. Örnek olarak, Abdülmelik elindeki asayı atardı. Velîd, *"Allah'a emanet olun"*, Hâdî *"Size selam olsun"* derdi. Mu'tasım nalıncısına bakar, Vâsık yanlarını tutup es-

⁸⁴⁷ Nizâmülmülk, s. 244-247.

nerdi. Hz. Ömer ise “*Namaz!*” dediğinde yanında bulunanlar kalkarlardı. Ayrıca o, yatsı namazından sonra oturmayı yasaklamıştı.⁸⁴⁸

5. Ordu İstihdamı

Devlet, temeli ordu olan bir binaya benzetilmiş ve temel ne kadar sağlam olursa devletin o oranda varlığını sürdüreceği kaydedilmiştir. Ayrıca güçlü ordunun yüce Allah’ın tavsiyesi ve Hz. Peygamber’in sünneti olduğu ifade edilmiştir. Ordu istihdamına dair örnekler verilirken de Hz. Ömer’in savaş için bir yılda kırk bin deveyi hazır tuttuğu rivayet edilir.⁸⁴⁹

6. Sahipsiz Arazilerin Tahsisi

İbn Cemâa, sadaka ve cizye olarak alınan develerin, askerlerin atlarının mera talep edemeyecek kadar fakir ve ihtiyaç sahibi kimselerin hayvanlarının kullanımı için hükümdar sahipsiz arazilerin bir kısmını mera haline getirebileceğini söylemektedir. Bu uygulamanın dayanağı olarak da Hz. Peygamber’in en-Nakî’ adlı bölgeyi, Hz. Ebû Bekir’in Rebeze’yi, Hz. Ömer’in de es-Serif adlı yeri bu amaçla kullanmasını gösterir.⁸⁵⁰

SONUÇ

İslam yönetim sanatının ilk örneklerinin verildiği dönem Hulefâ-yi Râşidîn devridir. Birçok uygulamanın temellendirilmesi bu dönemden örnekler üzerinden yapılır. Aynı şekilde ilk dört halifenin hayatları, kahramanlıkları, yönetim anlayışları, dönemlerindeki diplomatik olaylar, kurumsallaşma yönünde attıkları adımlar, devlet adamlarıyla ilişkileri, halifelikleri sırasındaki askerî ve iktisadî faaliyetler, icraatları, ilmî yönleri, hadis kaynaklarında nasıl geçtikleri, şahsiyetleri, diğer din mensuplarıyla ve farklı sosyal kesimlerle olan ilişkileri gibi hususlar birçok çalışmaya konu olmuş, bazı başlıklar için müstakil eserler kaleme alınmıştır. Bununla birlikte İslam medeniyeti içerisinde son derece önemli bir yer tutan siyasetnâme geleneği içerisinde Hz. Ebû Bekir ve Hz. Ali’nin ismine nadiren rastlarken, Hz. Osman’ın ismi birçok çalışmada hiç geçmemektedir. Hz. Ömer’in faaliyetlerine ve kişiliğine ise diğer üç halifeye nisbeten daha fazla yer verilmiştir. Ancak onun örnekliği de döneminde ilk defa gerçekleştirilen, divan teşkilatı gibi, uygulamaların nasıllığı ve adalet gibi Hz. Ömer’le özdeşleşen kavramlarla sınırlıdır. Bu durumun sebepleri üzerinde farklı açıklamalar yapılabilir. Hz. Ebû Bekir döneminin kısalığı, Hz. Osman ve

⁸⁴⁸ Câhız, s. 68.

⁸⁴⁹ İbn Cemâa, s. 57-58.

⁸⁵⁰ İbn Cemâa, s. 70.

Hz. Ali dönemlerinde yaşanan iç karışıklıklar, Müslümanların siyasî tartışmalardan, öğüt vermek için olsa bile, Hz. Peygamber'in en yakınındaki isimleri uzak tutma hassasiyeti, siyasetnâme müellifinin itikadı gibi hususlar siyasetnâme kitaplarında Hulefâ-yi Râşidîn'in adlarına kısıtlı yer verilmesinin sebepleri olarak gösterilebilir.

KAYNAKÇA

- Amâsî, Abdüsselâm, *Tuhfetü'l-Ümerâ ve Minhatü'l-Vüzerâ Siyaset Ahlakı*, haz. A. Mevhibe Coşar, Büyüyenay Yayınları, İstanbul 2012.
- Black, Antony, *Siyasal İslam Düşüncesi Tarihi*, çev. Sevda Çalışkan & Hamit Çalışkan, Dost Kitabevi Yayınları, Ankara 2010.
- Câhız, Ebû Osman, *Saray Âdâbı Kitâbü't-Tâc fî Ahlâki'l-Mülûk*, çev. Ali Benli, Klasik, İstanbul 2015.
- İbn Abdirabbih, *Hükümdar ve Siyaset Kitabı*, trc. Erkan Avcı, Bordo Siyah Klasik Yayınları, İstanbul 2004.
- İbn Cemâa, Bedreddin, *Adl'e Boyun Eğmek*, trc. Özgür Kavak, Klasik Yayınları, İstanbul 2010.
- Nizâmülmülk, Ebu Ali Kıvamüddin Hasan b. Ali b. İshak et-Tusî, *Siyasetnâme*, çev. Mehmet Taha Ayar, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2009.
- Seâlibî, Ebû Mansur, *Hükümdarlık Sanatı (Âdâbu'l-Mulûk)*, çev. Sait Aykut, İnsan Yayınları, İstanbul 1997.
- Şeyzerî, Ebû'n-Necîp Celâleddin, *Nehcü's-Sülûk fî Siyâseti'l-Mülûk*, Arapçadan çev. Nahîfî Mehmed Emin Efendi, haz. Ensar Köse, Büyüyenay Yayınları, İstanbul 2013.
- Turtûşî, Ebû Bekr ibn Ebi Rendeka Muhammed b. Velid b. Muhammed, *Sirâcu'l-Mülûk: Siyaset Ahlakı ve İlkelere Dair*, haz. Said Aykut, İnsan Yayınları, İstanbul, 2011.